Sproget

Hverdagens mirakel

Hans Arndt

univers

Sproget
Hverdagens mirakel

Bogen tilegnes mindet om min far, Wagner Arndt,
der først gjorde mig bevidst
om sprogets finurligheder.

Sproget
Hverdagens mirakel

Af Hans Arndt

univers

Sproget · Hverdagens mirakel
er sat med Adobe Garamond og Stone Sans
og trykt på Munken Book hos Narayana Press, Gylling
© Hans Andt og Aarhus Universitetsforlag 2003
Tilrettelægning: Jørgen Sparre
Omslag: Jørgen Sparre
Forlagsredaktion: Carsten Fenger-Grøn
Tegninger: Troels Marstrand
Printed in Denmark 2003

ISBN 87 7934 779 7

Aarhus Universitetsforlag
Langelandsgade 177
8200 Århus N
Fax 89 42 53 80
www.unipress.dk

FORBEMÆRKNINGER

Denne bog er skrevet for mennesker der interesserer sig for sprog. Og den er skrevet fordi det gør jeg også. Det er ikke specielt det fine sprog der interesserer mig, men sproget i sig selv. Dagligsproget. Sprogets føjelighed og nuancerigdom fascinerer mig. Til hverdag og fest, i tale eller skrift, til at slå eller smelte, til skråsikre meninger og blide antydninger – sproget føjer sig efter hvad vi vil med det.

Alligevel er dagligsproget upåagtet, endda undertiden ringeagtet.

At det er upåagtet er forståeligt – det er et redskab – hvem finder på at beundre hammerens fine balance før de banker et søm ind i en bjælke? Savtændernes nøjagtige skærevinkel? Bilens villighed til at starte, selv på en frysende vintermorgen? Eller de hartad utrolige muligheder som computeren stiller til rådighed for os? Vi er langt mere tilbøjelige til at irriteres når de en gang imellem ikke virker.

Men ringeagt? Den er som regel indirekte. Den viser sig når der undtagelsesvis fokuseres på selve sproget: Under dække af bekymring for modersmålet, skyder man på andres (ungdommens, udlændingenes) manglende sprogbeherskelse. Ringeagten viser sig også når grammatikken kommer på tale – kedeligt og ligegyldigt pilleri.

Hvis grammatikken er vanskelig, og hvis sproget er kompliceret (de fremmede sprog naturligvis, vores eget modersmål er vel lige ud ad landevejen?), er det ikke fordi det SKAL være det, men fordi sproglige finurligheder gør sproget mere udtryksfuldt – et bedre redskab til den brug vi gør af det: kommunikation.

Det er målet med denne bog at gøre det vanskelige lettere tilgængeligt. Hvis det ikke er lykkedes, er det alene min fejl. Jeg har trukket på mine kolleger, og fået gode tilbagemeldinger fra bl.a. Peter Bakker, Christian Bruun, Anders Damgren Højen, P.P. Rawat, Althea Ryan og Jakob Steensig. Forlagsredaktør Carsten Fenger-Grøn har været en fremragende modspiller ved den endelige udformning af bogen. Dem skylder jeg tak, men det endelige resultat er naturligvis mit ansvar.

Bogen er skrevet for danskere, og eksemplerne er hovedsagelig danske, selv om der undervejs også, til orientering og sammenligning, henvises til andre sprog.

Det har naturligvis været uundgåeligt at indføre en række specielle faglige begreber. De er forklaret og eksemplificeret hvor de forekommer. Jeg har valgt at bruge danske betegnelser overalt hvor de findes og kan formodes at være nogenlunde bekendte. For en sikkerheds skyld har jeg tilføjet lister over fagudtryk, med de latinske betegnelser (se også register), men i grundteksten bruger og forklarer jeg de danske. For den der vil studere sproget nærmere, er de latinske nødvendige, men til en almen forståelse er de danske betegnelser (som fx *navneord, grundled* og *medlyd)* efter min mening mere oplysende end de latinske (som *substantiv, subjekt* og *konsonant)*. Og så kan jeg principielt godt lide at bruge danske ord når de findes.

Typografi

Jeg har forsøgt at holde de specielle fremhævelser på et minimum, men der er enkelte der er nyttige:

Kursiv angiver sproglige former – ord og eksempler der nævnes i teksten. *Kursiv* er desuden undertiden anvendt til at angive fremmede fagord.

'Enkelte anførselstegn' angiver formernes indhold – deres 'oversættelse'.

KAPITÆLER er anvendt til at fremhæve, især til angivelse af særlig betydningsfulde begreber i teksten.

Hvor nyttigt det kan være at bruge fremhævelser og kursiv, kan illustreres ved en lille historie. Direktør Jensen fra firmaet *Jensen og Olsen* havde fået et skilt som han ikke var fuldstændig tilfreds med. "Der skal være større afstand mellem Jensen og og og og og Olsen," sagde han. I udtalen var det klart nok, men på skrift bliver det klarere når man kursiverer de ord man nævner, til forskel fra de ord man bruger: "Der skal være større afstand mellem *Jensen* og *og* og *og* og *Olsen*."

INDHOLD

1 Hvad er sprog? 11

Sprog er lyde 11 | Sprog er grammatik 12 | Sprog er ord 13 | Sprog er betydning 13 | Sprog er mening 14 | Hvad sprog ikke er 15 | Sprog er et mirakel 17 | Hvordan beskriver man et mirakel? 18

2 Det begynder som lyd 21

Lyden kommer først 22 | Taleorganerne 22 | Medlyde 25 | Selvlyde 28 | Hvilke lydforskelle er vigtige? 30 | Lyde i sammenhæng 32 | Lyd er luft 34 | Vores fintmærkende øre 36 | Tone og tryk 37

3 … men vi vil gerne have det på skrift 41

De tidligste skrifttegn 43 | Semitiske skriftsystemer 50 | Alfabetet 52 | At riste runer 55 | Lydskrift 57 | Skriftens kulturelle betydning 58 | Retskrivning 60

4 Ordene, vi og verden 63

Indholdsord og 'småord' 66 | Hvor mange ord har vi? 68 | Hvor kommer ordene fra? 69 | Sammensætninger og afledninger 71 | Og så kan vi låne 73 | Fremmede fugle, frø af ugræs? 77 | Ordudvikling og betydningsglidning 80 | Sproglig kreativitet 82 | Ordenes former 85 | Hvad er et ord? 87

5 Fra ord til udsagn: noget om grammatik 89

Er grammatik ikke noget man især har på tysk? 90 | Udsagnets dramatik 92 | Kasus 96 | Handlingens deltagere 97 | Udramatiske beskrivelser 101 | Tilstande 102 | Omsagnsled til genstandsled 103 | Det sagte afhænger af hvor

og hvornår det siges 106 | Tør vi selv tro på det vi siger? 111 | At tale er at gøre noget ved andre 113 | Hvorfor man ikke anbringer ordene i alfabetisk rækkefølge 115

6 Navne og benævnelser 119

Hvad betyder et navn? 119 | Navne og navneord 120 | Benævnelser med flere ord 121 | Og så må vi have tal på 122 | Benævnelse i tekster: bestemthed og bekendthed 123 | De praktiske stedord: de personlige og de forbindende 127 | De selvstændige stedord: de spørgende og de ubestemte 132

7 Tekst og sammenhæng 137

Sideordning 139 | Ledsætninger 141 | Biordsagtige ledsætninger 142 | Navneagtige ledsætninger 144 | Når udsagn bliver til historier 147 | Vi kan andet end at fortælle historier 149 | Sammenpakkede udsagn 152 | Tekstens makrostruktur 155 | Hvordan får vi begyndt? 157 | Tekstens krop og sjæl 158 | Snip, snap, snude 161

8 Samtalens grammatik 165

Ytringskæden 166 | Foranledning og respons 168 | Samtalens afsnit 169 | Relevans 171 | Talehandlinger 172 | Spørgsmål 173 | Samtaletyper 176 | Den almindelige samtale: roderi? 177 | Eller nøje koordineret samarbejde? 179 | Tom snak? 180 | Tekst og tale 182 | Sammentrækninger og udeladelser 183 | Ytringspartikler 185

9 Betydning og mening 187

Mening og reference 189 | Ordenes netværk 190 | Modsætninger mødes 191 | Meningen med at nægte 192 | Betydningsfællesskab 194 | Sambetydning: synonymer 195 | Flertydighed 197 | Betydning i sammenhæng 199 | Betydning i sætninger 201 | Talehandlinger 204 | Mening mellem linjerne 207 | Og mellem sidebenene 209 | Ironi 210 | Selvfølgeligheder 210 | Selvmodsigelser 212 | Sprogbrugens mirakel 213

10 Historien bagved 217
Sprogets oprindelse 217 | Sprogenes mangfoldighed 221 | Det begyndte i antikken 225 | Og årene gik 228 | 1800-tallet 230 | Den indoeuropæiske sprogfamilie 233 | Andre sprogfamilier 235

11 Fra sprogvidenskab til lingvistik 237
Almen Lingvistik 238 | Saussure 238 | Hjelmslev 241 | Diderichsens feltanalyse 244 | Den nye verden 245 | Chomsky 247 | Sprogforskningens dagsorden 254 | Universelle sproglige træk 256 | Sprogtypologi 258 | Sprogets funktion 261

12 Sprog og samfund 265
Fra dialekter til sociolekter 266 | Sprogkontakt 269 | Sprogkontakt og sprogvidenskab 270 | Pidgin- og kreolsprog 271 | Anvendt lingvistik 272 | Fremmedsprogsundervisning 273 | Modersmålet 275 | Tekster og sproglig vejledning 276 | Sprogplanlægning 278 | Og så er der computeren 279

Epilog: holdninger og sprogmagi 283
Det emotionelle sprog 284 | Det veltilrettelagte sprog 285 | Det litterære sprog 287 | Det korrekte sprog 290

Yderligere læsning 293

Register 295

HVAD ER SPROG?

At beskæftige sig direkte med Sprog
er det samme som at se en Rude
i Stedet for at se igennem den.
JOHS. V. JENSEN

Et sprog er en rude at se igennem, et kommunikationsmiddel, et stykke værktøj. Og værktøj skal bruges, ikke betragtes. Når sproget alligevel kommer i fokus, er det ofte ydre ting der diskuteres.

Nogle lægger vægt på at sproget er vort nationale kendemærke, andre at det er menneskeartens kendemærke: Sproget er den menneskelige evne der adskiller os fra dyrene. Enkelte har hævdet at det er et middel til at skjule vore følelser. Utroligt nok er der endog dem der synes at mene, at sprog er et spørgsmål om at kunne stave ordentligt.

Uanset hvad man lægger vægt på, så er sproget i sig selv et meget kompliceret fænomen. Et stykke værktøj, ja, eller måske snarere en hel værktøjskasse. Et middel som vi bruger ganske ubesværet, til at udtrykke vore følelser og tanker, og til at kommunikere med andre. For at søge at skabe en oversigt over hvordan det system ser ud, kan vi indledningsvis prøve med en omformulering af spørgsmålet: Hvad er det vi kan, når vi kan et sprog?

Sprog er lyde

Hvis vi hører nogen der siger *Knat selten* eller *Lik møsen,* kan vi straks afgøre at det ikke er dansk, for de ord findes ikke. På den anden side er de jo heller ikke helt umulige, og hvis vi hørte dem i en telefon hvor der var lidt støj på linjen, ville vi nok sige *hvabehar?* – og ikke fx *I beg your pardon?* eller *Wie bitte?* – for engelsk eller tysk er det vel i hvert fald ikke.

Sagen er at *Knat selten* og *Lik møsen* egentlig er udmærkede danske sammensætninger af lyde, på samme måde som fx *Knyt sylten* eller *Luk måsen.* De er bare tilfældigvis ikke i brug som danske ord. At de på en vis måde er danske alligevel, kan vi især se hvis vi sammenligner med *Nkat lseten* eller *Lki msøen* – de kunne ikke på nogen måde være danske.

På samme måde ville en englænder eller en tysker genkende fx *hoy shuckit* eller *dunz trichtbur* som udmærkede henholdsvis engelske eller tyske lydsammensætninger, selv om de ikke er helt så nemme at forstå som fx *how shocking* ('hvor chokerende') eller *ganz furchtbar* ('helt forfærdeligt').

Med andre ord: Kendskab til et sprog, i vores tilfælde dansk, betyder (blandt andet) kendskab til det danske lydsystem: hvilke lyde vi kan bruge, og hvordan vi kan kombinere dem.

Det har fx betydning når man skal markedsføre nye produkter og finde nye navne til dem. *Aspirin* og *fyloksol* er brugbare produktnavne, *psasridr* og *ftyzjakn* er mindre heldige. Navne som *Omo* og *Lada* kan uden videre bruges, selv om de er nye i dansk, mens *Peugeot* og *Xsara* kun kan akcepteres fordi vi er vant til fremmede produktnavne – og så udtaler vi dem bare på dansk-fransk /pøsjó/ og /sará/. Eller også lader vi være med at udtale dem. Når man køber bil, er det jo ikke for at snakke med den.

Men vi skal kende mere til sproget end lydene.

Sprog er grammatik

Med vores viden om det danske lydsystem kan vi vel så akceptere en sekvens som *Han groden om risbareste paltiserer vodeler sine …* ikke sandt? Det er udmærket dansk – men altså kun på det lydlige niveau.

Og dog. Faktisk er det jo ikke kun lydene der er danske. Selv om ordene er mærkelige, så kan vi vel godt genkende ORDFORMERNE. Hvis vi hos mekanikeren fik at vide at vi ikke skulle blive nervøse *hvis groden paltiserer en smule i starten, det er bare vodelerne der er lidt risbare,* så kunne vi måske – i et forsøg på ikke at røbe vores uforstand – finde på at spørge om groden bliver ved med at paltisere, eller om vodelerne eventuelt skal udskiftes med nogle der ikke er helt så risbare.

Hvis vi trækker lidt på vores kendskab til de nærmeste fremmedsprog, kan vi endda forstille os at *paltiserer* hedder *paltisizes* på

engelsk og *paltisiert* på tysk. *Paltisere* er jo ret klart et fremmedord, og fremmedord er nemt genkendelige fra sprog til sprog.

Vi kan altså sagtens bruge ord vi ikke kender, hvis vi bare kan se hvad det er for former: *En grod* og *vodeler* er navneord i henholdsvis ental og flertal, *paltiserer* er et udsagnsord i nutid, og *risbareste* er helt klart et tillægsord. Desuden er der jo nogle let genkendelige GRAMMATISKE SMÅORD *(han, om, sine)*.

Det der stadig mangler i *Han groden om risbareste paltiserer vodeler sine,* er SÆTNINGSBYGNINGEN. Hvis vi i stedet siger *Han paltiserer sine risbareste vodeler om groden,* har vi en fin dansk sætning – danske lyde, danske ordformer og småord og sætningsbygning. Den er dansk på det lydlige og det grammatiske niveau. Men ordforrådet er stadig udansk.

Sprog er ord

Altså må vi indsætte nogle ord der er rigtig danske – så skulle sagen vel være i orden: *Han politiserer sine sejlbareste sandaler om munden.* Her har vi en sætning der er dansk på det lydlige og det grammatiske niveau, og som desuden består af lutter gode danske ord, som kan findes i enhver dansk ordbog. Men som dansk sprogbruger kan man nok høre at der alligevel er noget galt.

Det er denne sprogkundskab på forskellige niveauer der udnyttes til SORT TALE, som i sketchen hvor komikeren kommer ind i en isenkramforretning og siger *Jeg vil gerne høre om I har nogle sensakkarater.* Selvom det sidste ord kun er dansk på det lydlige og grammatiske niveau, så er sætningen dansk nok til at den stakkels ekspedient (i hvert fald i sketchen) må forsøge at finde ud af hvad det er kunden gerne vil have. Det rimelige svar på kundens forespørgsel er naturligvis *Knat selten!*

Sætningen *Han politiserer sine sejlbareste sandaler om munden* er for urimelig selv til sort tale. Det skyldes at ordene er genkendelige nok til at vi ved hvad de betyder, men betydningen skal også være samstemmende i sætningen. Man kan ikke politisere sandaler, ikke engang sejlbare sandaler, og slet ikke om munden.

Sprog er betydning

Altså må vi prøve at indsætte ord der giver en fornuftig betydningsmæssig sammenhæng: *Han polerer sine kostbareste juveler om*

morgenen. Så er der ikke længere tvivl – sætningen er dansk og kan bruges af enhver dansk sprogbruger. Der er bare et enkelt lille problem: Hvad i alverden skal man bruge sådan en sætning til? *Ministeren har ikke sat sig ind i sagen, han polerer sine kostbareste juveler om morgenen.*???

Vores nu udmærkede danske sætning er af den slags som man (i hvert fald tidligere) kunne finde i en parlør eller i sprogundervisning. Som fx også *Er det en hellebard han står med?* eller *Min tantes fyldepen er i haven.* Udmærkede sætninger hvis man blot skal lære grammatik og ordforråd. Det er blot næsten umuligt at finde en situation hvor man kan sige dem, og samtidig mene noget med dem.

Sprog er mening

Sprog er lyd, sprog er grammatik, sprog er ord, og sprog er betydning. Men det er ikke noget værd, hvis ikke det giver mening i en sammenhæng. Den eneste sammenhæng jeg kan forestille mig, hvor min omhyggeligt formede sætning måske kunne give mening, er i en samtale mellem nogle juveltyve: *Han polerer sine kostbareste juveler om morgenen. Så er boksen altså åben, og så slår vi til.* Andre kan sikkert forestille sig andre sammenhænge.

Nu vil min opmærksomme læser måske indvende at dette ikke er et sprogligt fænomen, slet ikke specielt dansk. For at få mening i ovenstående, skal man vide noget om verden, ikke om et specielt sprog. Og det er rigtigt. Men der er ikke des mindre mange formuleringer som er sprogspecifikke, dvs de giver ikke mening hvis de oversættes direkte.

Fx kan man på engelsk sige *Why don't you come and see me?* Som dansker kan man let tro at meningen med den sætning er en bebrejdelse ('Hvorfor kommer Du ikke og besøger mig?'). Men på engelsk er det en invitation; og det rigtige svar er ikke fx 'Fordi Du ikke har inviteret mig!', men derimod 'Det vil jeg da gerne!' Eller på engelsk *I would like to!* ('jeg ville lide at' …).

Pointen er at meningen ikke altid er lige let at fange, ud fra den bogstavelige betydning som det sproglige udtryk stiller til rådighed. Man må også kende noget til den måde sproget bruges på, og til hvordan man fortolker ordene i særlige sammenhænge.

Med andre ord, betydning er ikke det samme som mening. Et godt eksempel på dette er sætningen *Er Du her?* som man ofte siger når man får øje på en man kender. Men denne ytring må, hvis

betydningen tages for pålydende, i næsten enhver situation betragtes som ret overflødig, og kunne besvares med et *Ja det kan Du vel se!* Og det er naturligvis ikke meningen.

Hvad sprog ikke er

Sprog er fx ikke retstavning. Skriften er et uhyre nyttigt hjælpemiddel til kommunikation, og dens betydning for vores teknologiske civilisation kan næppe overdrives. Men skriften er kun ca 5000 år gammel (se også kapitel 3), sproget – som vi kender det – er formentlig mellem 100.000 og 200.000 år. Af klodens ca 6000 sprog er det kun et lille mindretal der har et skriftsprog. Og sproget tilegner børn sig af sig selv, skriften kommer oveni og kræver undervisning.

Og selv om det naturligvis er praktisk at vi staver nogenlunde ens, så er standardiseringen ikke mere end ca 500 år gammel. Den blev indført sammen med bogtrykkerkunsten. Før den tid – og en lang tid efter – tog man det ikke så nøje, bare det kunne læses. Det var i sig selv en stor ting. Retstavning er bare et lille bitte hjørne af vores sproglige kunnen. Og stavefejlene påvirker som regel mindre end 5% af ordforrådet.

Sprogrigtighed

Dansk Sprognævn rådgiver (bl.a. i Retskrivningsordbogen) om hvad der er godt dansk. Det gør de ved at registrere hvad gode sprogbrugere gør. Jeg må indrømme at jeg ikke i alle tilfælde følger deres råd. Fx skriver jeg *Du* og *Dig* med stort – det er i overensstemmelse med almindelig praksis for tiltaleformer som *De, Dem,* og *I* (men af forskellige grunde ikke *jer*), og i ældre sprog *Eder.* Desuden skriver jeg *sukces* og *akceptere* – *c* udtales på to forskellige måder (som *k* eller *s*) på dansk, men at have de to ved siden af hinanden forekommer mig uheldigt. Jeg følger stort set principperne for enhedskommatering som de er udstukket af Dansk Sprognævn, men afviger på nogle punkter hvor jeg mener at en anden kommatering letter læsningen. Endelig sætter jeg ikke punktum efter småforkortelser som *dvs, osv* og *evt* – det kan undertiden forstyrre tydeligheden at et punktum ikke er et punktum. Jeg håber min læser vil tilgive mig disse (u)vaner, såvel som de trykfejl eller stavefejl som utvivlsomt også er blevet tilbage.